

Felix Fabri útleírásai

A Szentföldre, vagyis Jézus Krisztus életének, halálának és feltámadásának színhelyére már az ókeresztény korban érkeztek zarándokok,¹ ám a zarándoklatok csak az ezredforduló után váltak tömegmozgalommá. Az időközben Európa messzi északi és nyugati határáig elterjedt keresztény vallás követői közül a X–XI. századig szinte kizárólag a nemesek: grófok és hercegek, valamint püspökök és főpapok tudták vállalni a zarándoklatokon való részvételt, a XII. századtól kezdve azonban – a megnövekedett mobilitásnak köszönhetően – minden társadalmi rétegből érkeztek zarándokok a szent helyekre.² Ezek felkeresése a jámbor keresztény számára a megváltás eseményeinek közvetlen megtapasztalását, a vallásos élet elmélyítését és bűnbocsánatot ígért. A sok kisebb, helyi szenthez köthető búcsújáróhely mellett három olyan hely volt, amely kitüntetett helyet foglalt és foglal el ma is a búcsújárások, zarándoklatok között, ahová a *peregrinationes maiores* vezettek: Róma, Santiago és Jeruzsálem.

Ezek közül is kiemelkedik Jeruzsálem, amelyet a középkori világfelfogás a világ közepének tekintett.³ Tanulmányomban egy Jeruzsálem-zarándok két útleírásának viszonyára próbálok rávilágítani.

Felix Fabri⁴ (1438–1502) domonkos rendi szerzetes Zürichben született egy patrícius fiaként. 1452-ben lépett be a bázeli domonkosrendi konventbe, majd 1468-ban az ulmi konventbe. Rendje megbízásából többször is utazott, és két ízben járt a Szentföldön is. Művei közül a prédikációk, traktátusok csak töredékesen maradtak fenn, a zarándoklatokkal kapcsolatos

¹ A zarándokutak első írásos forrásai a 4. század elejéről maradtak fenn és jellemzően itinerariumok. A Palesztináról szóló kiadott és kéziratos útleírásokról több katalógus is készült, például Tobler, Titus (1867), *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig.; Röhrich, Reinhold (1890), *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin.

² Schmutz, Ludwig (1982), Über „nationale“ Vorurteile im Mittelalter, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 38 (1982), 448.

³ Ganz-Blättler, Ursula (2000), *Andacht und Abenteuer: Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger*, Tübingen. 8.

⁴ *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1980), szerk. Ruh, Kurt, 2. kötet, 682–689.

művei közül azonban több is, például a *Geistliche Pilgerfahrt oder die Sionpilgerin*, a latin *Evagatorium* és ennek német fordításai.

A Szentföldön 1480-ban járt először, de ez a zarándoklat túl gyorsan zajlott le: a pogányok pár napos jeruzsálemi tartózkodás után szinte visszaűzték őket a hajóra, hogy szálljanak tengerre;⁵ ezért több évig próbálkozott ismét eljutni a Szentföldre, hogy azokat a helyeket is megnézhesse, amiket az első útján nem tudott. 1483-ban jött el a lehetőség, mert Hans Truchseß von Waldburg, aki Jeruzsálembe szeretett volna zarándokolni, felkereste őt, hogy tanácsot kérjen tőle, a tapasztalt zarándoktól. Fabri segített neki és jelezte, szívesen csatlakozna az útitársasághoz.⁶ A nemes fel is fogadta káplánjának, és meghatározott egy Húsvét utáni időpontot, amikor Innsbruckban találkozniuk kellett.⁷ Ez az út jóval tovább tartott, mert Fabri Palesztinán kívül a Sínai-hegyre és Kairóba is ellátogatott, majd Alexandriából hajózott haza.

Fabri az útról egy igen terjedelmes latin nyelvű útleírást készített,⁸ amelyet maga úgy jellemzett: hatalmas könyv, amely csak kevésbé rövid, mint az egész Biblia.⁹ A szöveg 1843. és 1849. között jelent meg, és 1600 nyomtatott oldalt tesz ki.¹⁰ Ugyanakkor fennmaradt több német nyelvű kézirat is, az eredetinek tartott az Anhaltische Landesbücherei Dessau gyűjteményében Hs. Georg 238. 8° jelzettel,¹¹ és egy másik a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban Ms. 323 jelzet alatt.¹² Jelen tanulmány az utóbbiban fennmaradt német szövegnek és a XIX. században kiadott latin szövegnek a viszonyáról szól.

⁵ „[...] wen die haiden eylten mit uns und thribent uns bald aus land wider an des mer in unsser schiff”, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 323, 4r.

⁶ „[...] und in dem gesprech liess ich mich mercken, das ich mutt het wider hin ein”, Ms. 323, 4v.

⁷ Uo.

⁸ Érdekes összevetni ugyanarról az útról, de különböző résztvevők által írt beszámolókat. Az 1483-as zarándoklat azért is jelentős, mert több párhuzamos beszámoló maradt fenn róla. Az egy társaságban utazó Felix Fabri és Conrad Beck útleírásainak összehasonlítására lásd G. Molnár Péter (2015), *Der Mönch und der Diener: Zwei Pilgerberichte aus dem Jahre 1483*, in Berzeviczy Klára, Jónácsik László, Lőkös Péter (szerk.), *Mitteuropäischer Kulturraum: Völker und religiöse Gruppen des Königreichs Ungarn in der deutschsprachigen Literatur und Presse* (16.–19. Jahrhundert), Berlin, 9–21.

⁹ „[...] ain gross buch wenig minder den ain gantze byblin”, Ms. 323, 1r.

¹⁰ *Fratri Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem* (1843–1849), szerk. von Hassler, Conrad Dietrich, Stuttgart.

¹¹ Leírását lásd Pensel, Franzjosef (1977), *Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in der Stadtbibliothek Dessau, Deutsche Texte des Mittelalters 70/1* (1977), Berlin, 187–189.

¹² Leírását lásd Vizkelety András (1973), *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Wiesbaden, Bd. 2, 210, Boros István (1989), *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Budapest, OSZK. 314. Digitalizált formában regisztráció után elérhető a konyvtar.asztrik.hu weboldal E-könyvtár menüpontjában.

Mielőtt azonban a német és a latin útleírás egymáshoz való viszonyát megvizsgálánk, vessünk egy pillantást a kalocsai kódexben fennmaradt szöveg szerkezetére.

A szöveg első része a bevezetés (1^r–2^r). Előszónak, *vorednek* nevezi az író, amelyben leírja, mennyire szeretett volna eljutni a Szentföldre; s amikor ez sikerült, rendtársai és más egyházi személyek kérésére egy latin nyelvű könyvet írt a szent helyekről (ez a már korábban emlegetett, a Bibliánál csak kevéssel rövidebb könyv). Ennek megírását követően még nehezebb munka várt rá: útvjáról német nyelvű leírást is készített azon uraságok és lovagok számára, akikkel a két útján együtt utazott, mivel erre – ahogy írja – naponta kérték őt egyházi és világi emberek, akik a latint nem értették; így írta meg a sokkal kevesebb anyagot tartalmazó¹³ német zárandokkönyvet. Célja az volt, hogy a latin *Evagatorium* mintájára *vagabuch*nak nevezett útleírás szórakoztató és hasznos legyen nemesnek és másoknak, egyházinak és világinak¹⁴ – ezért kevesebb anyagot is használt, például nem írta bele az egyes helyek közti távolságot sem. Aki azonban erre kíváncsi, azok számára Bernhard Breitenbach¹⁵ vagy Hans Tucher¹⁶ könyvét ajánlja.

A szöveg második része egy levél, amelynek címzettje Jörg von Stain (2^v–3^v). Ő az a nemes, akivel első útján utazott együtt mint annak káplánja. Tőle kapott megbízást, hogy írja le az utazást, és mivel mindent világosan és igaz módon szeretett volna leírni, még egyszer elment a Szentföldre, és minden dolgot megvizsgált, nem csak a Szentföldön, hanem Szent Katalin hegyén és Egyiptomban is. Csak ezután írta meg a latin nyelvű beszámolót, amiből ezt a német könyvecskét fordította.¹⁷ A levelében közölt beszámoló szerint a Jörg von Stainnal tett első útja sokkal nehezebb és gondokkal telibb volt, mint a második. Ennek 12 okát is felsorolta, amelyek közül csak párat említünk: háború és nyugtalanság volt a tengeren, mivel a törökök Rodoszt ostromolták. A kapitány annyira félelmetesnek festette le az utat, hogy

¹³ „[...] myt vyll minder matherin [...]”, Ms. 323, 1^r.

¹⁴ „[...] das diss vagabuch lustig und nutz werd ze lesen den edlen und den andern, dem gaystlich und dem weltlichen [...]”, Ms. 323, 1^v.

¹⁵ Bernhard Breitenbach (um 1440–1497) a mainzi dóm dékánja szintén 1483-ban zárandokolt el a Szentföldre. Útleírását először 1486-ban jelentették meg nyomtatásban latin és német nyelven és 1522-ig 22 kiadást ért meg. Műve jelentőségéről és elterjedtségéről pedig francia, flamand és spanyol fordítások is tanúskodnak. Vö. Schröder, Stefan (2009), *Zwischen Christentum und Islam*. Berlin, (Orbis Mediaevalis, 11.) 83.; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1978), szerk. Ruh, Kurt, 1. kötet, 752–754.

¹⁶ Hans Tucher (1428–1491) nürnbergi polgár, 1480-tól polgármester. 1479–80 fordulóján zárandokolt el a Szentföldre, a Sínai-félszigetre és Egyiptomba. Útleírása több kéziratban is fennmaradt, majd első ízben 1482-ben Augsburgban nyomtatták ki. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1995), szerk. Wachinger, Burghart, 9. kötet, 1127–1132.

¹⁷ Fabri ezt így fogalmazta meg: „us lathein inn theytz gezogen”, Ms. 323, 2^v. Azt azonban, hogy a német szöveg tényleg fordítása-e a latinnak, később még megvizsgáljuk.

Korfuról a zarándokok fele, köztük két francia püspök, visszafordult; a gálya öreg volt és olyan rossz állapotú, hogy viharban csak úgy ömlött be rajta a víz, és a zarándokokat félelem fogta el. A hajó rosszul volt ellátva étellel és itallal, sokat nélkülöztek és a víz is rossz ízű volt. Sokan meghaltak az úton, őket a tengerbe dobták. Sok öregasszony volt a hajón, akik mindenbe beleütötték az orrukat, valamint sok ló és szamár is. Sokat szenvedtek a szaracénoktól is, akik nem akarták Jeruzsálembé vezetni őket. A szaracénok nagyon gyorsan vitték őket körbe és nem hagytak nekik nyugtot. De végül 1480. Szent Márton napján szerencsésen hazaért Ulmba. A levél 1485-ben kelt, ebből lehet a német kézirat keletkezési idejére következtetni.

Az út nehézségeiről szóló beszámoló talán legérdekesebb része azonban az a pár sor, ahol az útítrsokról ír:

Kilencdszer: békétlenség támadt a hajón és a zarándokok egymás ellen fordultak, mivel dühös franciák, részeg flamandok, kiállhatatlan svábok, türelmetlen bajorok, engedetlen papok, szentségtelen szerzetesek, és hamis, gonosz olaszok voltak ott, úgy, hogy a hajón felfordulás támadt, mivel még kardot is rántottak egymásra, és vágták egymást.¹⁸

A harmadik rész ismét egy levél, amelyet a második útján résztvevő nemeseknek: Heinrich von Steffel, Hans Werner von Zirner, Hans Truchseß von Waltburg és Bär von Rechberg von Hochenrechberg uraknak címzett (3^v–4^r). Ebben ismét leírja, hogy az útleírást előbb latinul fogalmazta meg, és ebből fordította le a német *pilgerbuchot*, hogy mindenki olvashassa, hallgathassa és megérthesse. Breidenbach – írja Fabri – latinul és németül is olyan stílusban fogalmazta meg könyvét, ami a tanult embereknek szól, de ő maga mindkét könyvét köznyelven¹⁹ írta az egyszerű, igaz embereknek,²⁰ hogy az okosok és igazak elolvassák, a tanultaknak és tanulatlanoknak hasznára, az egyháziaknak és világiaknak, kicsiknek és nagyoknak javulására legyen.²¹ A levél dátum nélküli.

¹⁸ „Zum ix hettent wir unfrid im schiff und waren die bilger wider ain ander wen da warent vil zorniger franzossen und vil thronckner fleming und vil unlitlicher schwaben und vil ungedultig bayr und vil unzüchtiger priester und vil ungaistlicher menich und vil falsser besser walchen, da mit im schiff semlich auffrur wurdent das si die schwerter eyber ain ander zuckten und schlugent ain ander.”, Ms. 323, 3^r. A más *natio*król alkotott irodalmi alkotásokban szereplő képek tanulmányozásával, az ezekben található információk, sztereotípiák összetételével foglalkozó imagológiára lásd Dyserinck, Hugo (1988), *Komparatistische Imagologie*, in von Dysrinck, Hugo és Syndram, Karl Ulrich (szerk.), *Europa und das nationale Selbstverständnis*. Aachener Beiträge zur Komparatistik 8. Bonn, továbbá Radek Tünde (2008), *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*, Frankfurt.

¹⁹ „[...] in gemainer breichyger sprach [...]”, Ms. 323 4^r.

²⁰ „[...] ainfeltigen schlechttten leitten [...]”, uo.

²¹ „[...] dem clugen und dem schlechttten ze lessen wurd, den gelertten und ungelertten nutzlichem, dem gaystlichen und weltlichen gross und clainen besserlich [...]”, uo.

A negyedik rész maga az útleírás (4^r–135^r), vagyis a *pilgerbuch*, amely az eseményeket 1483. szeptember 8-ig tartalmazza, addig az időpontig, amikor Fabri és útitársai Gázából továbbindulnak Szent Katalin kolostora felé.

A kódex végén a másoló, Lienhardt Aichinger által írt kolofon olvasható (135^r). A kolofon első mondata szerint a kézirat Felix Fabri útjának felét tartalmazza, a második rész egy másik könyvben található. Lienhardt 1512. úrnapijának estéjén – június 10-én – fejezte be munkáját.

Rögtön felmerül a kérdés, vajon a kalocsai kódexben fennmaradt szöveg az *Evagatorium* latin szövegének fordítása-e? Nyilvánvalóan nem a teljes szöveg fordítása, mert a német szöveg 270 kéziratos oldalt tesz ki, majd megszakad ott, amikor a zarándokok – egy betegségből felépülve – Gázából elindulnak a Szent Katalin-kolostorhoz. A latin szövegkiadásban ez a rész a 850. oldalon található. A latin szöveg tehát jóval bővebb, de vajon az egyező részek tekinthetők-e fordításnak, amint azt Fabri a kalocsai kódexben található német nyelvű levelekben előre bocsátotta? Erre szeretnénk most két szövegpróba alapján választ adni. Két eseménynek a latin, illetve a német szövegben szereplő leírását vetjük össze. A szövegekben kurzívvá jelöltük azokat a helyeket, amelyek csak a latin, vagy csak a német szövegvariánsban fordulnak elő.

Az első ilyen esemény 1483. április 12-én (a latin szöveg szerint 14-én) történt. Az ulmi konvent vezetője, Ludwig és a rendtársak elbúcsúztatták a jeruzsálemi zarándokútra induló Fabrit. Útitársaival Innsbruckban kellett találkoznia, de még mielőtt oda indult volna, fel kellett keresnie Philipp von Kirchberg grófot annak kastélyában. Itt egy leányt kellett megvizsgálnia, mert úgy tartották, ördögtől megszállt. Az esetet így írja le a két szöveg:

Equitantes autem servus Comitis et ego ocius ad villam Dissen venimus, et supra illam in castrum, in quo Dominus Comes residebat, ascendimus. Causa autem, propter quam me vocavit, erat ista. Sub castro in villa, quae dicitur Jedensheim vel Iheidensheim, erat quaedam virgo alienata a sensibus, quam multi dicebant esse obsessam a daemone: hanc videntem et examinandam mihi exhibuit, ut judicarem, quid esset cum ea agendum: si adjuranda esset, vel non: hoc autem fuit meum iudicium,

Da myt rait ich mit des graffen cknecht aus der stat eyber die Thonnau und kam gen Thyssen. Do het der wolgeborn grauff ain frellin von Haiden heim von dem dorff in das schloss lauffe feyren, das ichs besech, wen sy mainten, sy wer myt dem bessen gayst bessen von seltzemer weyss und wort wegen, die sy hett, wenn sy rett von künftigen verborgne dingen und stalts sich wyld. Da zu rit ich, man solt den docktter artzet von Ulm eyber sy zu beschicken, und der ratt pflegen, wen sy wer

quod destructa esset in capite, *et ideo potius medicorum quam theologorum curae esset committenda.*

nicht bessessen, aber pled wer sy im haupt.²²

A gróf szolgálja és én gyorsan Tissen faluba lovagolván a falu fölötti várba érkeztünk, ahol a gróf úr lakott. Az oka annak, ami miatt engem hívott, ez volt. A vár alatti faluban, amit Jedsheimnek vagy Iheidesheimnek hívnak, volt egy bizonyos önkívületben lévő leány, akiről többen azt mondták, hogy démon szállta meg. Elém hozták, hogy megnézzem és megvizsgáljam, és döntsem el, mi legyen vele: végezzenek rajta ördögűzést vagy sem? Az lett az ítéletem, hogy gyengeelméjű, és ezért inkább van szüksége orvosok, mintsem teológusok gondoskodására.

A gróf legényével együtt kilovagoltam a Dunán át a városból és Tissenbe²³ értem. Ott a méltóságos gróf egy leányt hozatott Haidenheim faluból a kastélyba, akit megvizsgáltam, mivel úgy gondolták, hogy a gonosz lélek különös módon megszállta, és mivel jövőbeni, elrejtett dolgokról beszélt és vadul viselkedett. Azt tanácsoltam, Ulmból küldjék el hozzá az orvost, és az adjon tanácsot, mert a leány nem megszállott, hanem gyengeelméjű.

A másik eseménynek magyar vonatkozás is van: a latin szövegben említett János úr nem más, mint Lászlai János (1448–1523) erdélyi főesperes és kanonok.²⁴

Venit enim exercitus multorum milium Mamaluccorum de Aegypto in regionem, ita quod tota civitas erat plena armatis et regio, et *tentoria fixerunt per circuitum Gazarae* et dicebatur numerus eorum esse octo millia [...]. *Vagabuntur autem per civitatem et multi ad nos sunt ingressi ad nos videndum, inter quos quidam Ungari venerunt, interrogantes, an aliquis peregrinus adesset de Hungaria. Et invento domino Johanne socio nostro laetati sunt valde et sub tentoris nobiscum*

Am driten tag [...] es kam ain zaig mit rayssigen mamelucken bei 8.000 von Egypto, das die stat und das land vol leit ward [...] des selben koment etlich zu uns in unsern hof, *die do waren von Ungern, und aus der Alp, und aus Catholoni, under dennen unser bylgerin etlich kantent und retent fraintlich mit uns, und fürtent unser edelleit vyr das tor in das feld zu dem zeig und zelten in das her und zaigent inna ir roß, harnas und beraitenschaft zom kryg [...].*²⁵

²² Ms. 323, 5r.

²³ A mai Illertissen.

²⁴ Szentföldi zarándoklatára és Fabrival való kapcsolatára lásd Lázár Imre (2000), Egy erdélyi zarándok Egyiptomban, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–4, 105–124.

²⁵ Ms. 323, 134r.

sederunt et nobiscum comederunt et biberunt, etiam vinum, sed occulte. Aliqui etiam Siculi et Cataloni Mamalucci, i. e. abnegati Christiani, ad nos sunt ingressi quaerentes nobiscum habere solatium. Omnes illos accepimus et familiariter cum eis conversati sumus [...]. Porro facto prandio venerunt iterum Mamalucci colloquentes nobis [...] quod libenter vellemus videre exercitum eorum et equos, tentoria et apparatus bellicum, duxerunt nos in civitate ad stabula, in quibus stabant equi pulcherrimi, et eduxerunt nos extra civitatem, ubi erant fixa tentoria.

Jött tehát egy többezres mameluk sereg arra a vidékre Egyiptomból, úgy, hogy az egész város és a vidék tele volt fegyveresekkel, és sátrakat állítottak Gáza körül, és azt mondták, a számuk nyolcezer [...]. A városban kóboroltak tehát és sokan jöttek oda hozzánk, hogy lássanak minket, és voltak köztük bizonyos magyarok is, akik kérdezték, van-e zarándok Magyarországról. És miután megtalálták társunkat, János urat, igen örvendeztek, és leültek velünk a sátorban és velünk ettek és ittak, még bort is, de csak titokban. Bizonyos székely és katalán mamelukok, vagyis kitagadott keresztények jöttek hozzánk, hogy nálunk vigasztalást nyerjenek. Mindőjüket fogadtuk és barátságosan elbeszélgettünk velük [...]. Az étkezés után ismét mamelukok jöttek hozzánk azt mondván [...], örömet

A harmadik napon egy sereg érkezett 8000 lovas mamelukkal Egyiptomból, és a város és a vidék tele lett emberekkel [...] ezek közül némelyek eljöttek hozzánk az udvarba, voltak köztük Magyarországról, Erdélyből²⁶ és Katalóniából, közülük néhányat ismertek a mi zarándokaink és barátságosan beszélgettek velünk, és nemeseinket kivezették a kapu elé a mezőre a sereghez a sátraikhoz, és megmutatták nekik a lovukat, páncéljukat és hadi eszközeiket.

²⁶ A latin szöveg – bár más helyen és összefüggésben – székely és katalán mamelukokat említ, ezért talán indokolt a német Alp[e] „hegy, hegyi legelő” szót a székelyekre vonatkoztatni. Sajnos a dessauai kézirat sem nyújt segítséget, mert nem említi a mamelukok származását, csak azt, hogy bort ittak. Lásd Georg 238, 127.

megnézhetjük a seregüket és a lovaikat, a sátraikat és a hadi felszereléseiket. El is vittek minket a városban az istállóba, ahol gyönyörű lovak voltak, és a kivezettek a városból, ahol a felvert sátrak álltak.

A fenti összevetésből látható, hogy Fabri – az előszóban megfogalmazottakkal szemben – nem a latin szöveget fordította le a németre, hanem egy új szöveget hozott létre, amely néha több, néha kevesebb információt tartalmaz az *Evagatorium*hoz képest, és az egyező részek is csak igen nagy vonalakban követik az eredeti latin szöveget. Az viszont igaz, hogy a szerző, programját megtartva, mind latinul, mind németül szórakoztató és hasznos könyvet hozott létre: sok esetben ugyan a latin szöveg a szórakoztatóbb, és tartalmaz olyan anekdotaszerű elemeket, mint a mamelukok titokban történő borivása, néhol viszont a német szöveg kínál a korabeli olvasónak olyan fantasztikus és hátborzongató részleteket, mint például a látomásokkal küzdő leány esete.